

Tres vil·les republicanes a l'extrem nord-oriental de la Citerior

Three republican villas at the northwest extreme of the Citerior

Excavacions recents en extensió han permès aplegar informació important en relació amb la fase fundacional republicana de tres vil·les (Ametllers, Collet i Pla de l'Horta) que permeten constatar unes maneres de fer uniformes de tradició itàlica però també de tradició indígena i que no són sinó el reflex de la creació de *ciuitates* durant la primera meitat del segle I aC.

Paraules clau: vil·les republicanes, tècnica constructiva, *otium*, influències itàliques, influències indígenes.

Recent open area excavations of three villae (Ametllers, Collet and Pla de l'Horta). offer important data as to their foundation in the Republican period. The excavations confirm a combination of Italian and indigenous traditions behind the creation of the *ciuitates* during the first half of the 1st century BC.

Keywords: Republican *villae*, constructive technique, *otium*, Italian influences, indigenous influences

Presentació¹

Durant un cert temps, l'existència d'establiments rurals tipus vil·la en època tardorepublicana va ser

1. El present estudi s'integra dins el projecte finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad "Ager mutabilis. La explotación del territorio de *Emporiae* y *Gerunda* durante la república y el alto imperio romano" (HAR2016-75466-P).

una de les qüestions que més debat científic van suscitar i que més interès acaparaven dins del marc general de la recerca arqueològica d'època romana i no només en l'àmbit geogràfic de l'antiga Hispània sinó també en altres províncies occidentals conquerides en cronologies altes.

Pel que fa específicament al nord-est peninsular, a partir de la dècada dels noranta a aquest debat s'hi varen afegir nous elements. Si en un període que

podríem denominar inicial, l'aparició de les vil·les es contemplava com un fenomen de superposició i substitució de les velles estructures indígenes, el creixement en la quantitat d'excavacions arqueològiques i l'ús de metodologies més científiques i acurades va començar a modificar aquesta visió, excessivament simplista. A partir dels anys vuitanta, el debat es va ampliar amb nous vessants, començant per la mateixa definició com a vil·la de tots els establiments rurals, al qual s'afegia la datació de l'aparició d'aquestes estructures i, sobretot, la filiació dels seus propietaris. Es tractava d'un debat que tenia com a rerefons la discussió de qui van ser els impulsors de les transformacions realitzades al territori entre els segles II i I aC, una elit de colons de procedència itàlica o els indígenes ibèrics en ple procés d'aculturació. En aquell debat, elements com els materials emprats en les construccions o la tipologia de les ceràmiques localitzades als jaciments esdevenien peces essencials a l'hora d'identificar la filiació dels propietaris d'aquells establiments (vegeu-ne un bon resum a Palahí 2010: 61-88).

Ara mateix, aquesta discussió sembla globalment superada: queda clar, tal com aporten multitud de dades ben contrastades, que l'aparició de les primeres vil·les és consubstancial a la fundació de les primeres ciutats i que un fet va lligat i darrere de l'altre.

Ja havíem observat, des de la darrereria dels anys setanta del segle passat, la presència, sovint, abundosa i diversificada de material, preferentment ceràmic, baixrepublicà en multitud de jaciments rurals de llarga cronologia com succeeix a Vilauba (Castanyer i Tremoleda 2010: núm. 178, 337-338) o la vil·la dels Tolegassos (Burch *et al.* 2010a: núm. 48, 228-229). Tanmateix, és ben cert que era difícil contextualitzar-lo. Sovint, aquell material clarament republicà es trobava, barrejat, en estrats més moderns, com a objectes residuals. Però, sobretot, no era fàcil detectar estructures clarament republicanes, ja que les reformes radicals de molts dels edificis a partir d'època augustal semblaven haver-les esborrat completament. Els indicis, quan es podien identificar, eren fragmentaris i poc consistents, molt afectats i modificats per les reformes altimperials. Convé també recordar que, en general, es tractava de prospeccions i d'excavacions antigues realitzades sense mètode o mancades d'una documentació acurada que fes possible un nou estudi crític de les antigues tasques, com succeeix a can Ring de Besalú (Burch *et al.* 2010b: núm. 111, 284) o can Pau Birol de Girona (Burch *et al.* 2010c: núm. 146, 308).

Els darrers anys, el panorama ha canviat radicalment i són diversos els exemples de vil·les en les quals s'han recuperat no solament estrats d'època republicana *in situ* sinó, i sobretot, estructures contundents i coherents que permeten reconstruir amb fiabilitat els edificis, almenys parcialment.

En l'actualitat disposem de dades sòlides obtingudes en projectes científics recents que han comportat noves excavacions arqueològiques en jaciments anteriorment explorats i parcialment publicats de fa molt temps (els Ametllers de Tossa) o nous treballs en vil·les puntualment prospectades però escassament conegudes (Pla de l'Horta, a Sarrià de Ter) o, final-

ment, mai explorades científicament (Collet de Sant Antoni de Calonge). Les dades obtingudes en cada un d'aquests jaciments confirmen l'existència d'establiments rurals tipus vil·la, fundats *ex nouo*, amb unes característiques molt determinades que coincideixen amb major o menor mesura un xic arreu i que són l'inici d'uns conjunts de llarg recorregut que des d'època augustal o, de vegades, una mica més tard, foren objecte de millores, modificacions, canvis i un notable creixement vers les grans construccions alt i baix imperials que conformen les fases més monumentals i més ben conegudes.

Aquest moment inicial, de vegades ha estat objecte de publicació detallada tal com passa amb els Ametllers (Palahí i Nolla 2010: 87-96; Burch *et al.* 2010d: núm. 226, 366-372); en el cas del Pla de l'Horta (Palahí *et al.* 2016: 231-242, amb bibliografia anterior) i, especialment, del Collet de Sant Antoni (Burch, Palahí i Vivo 2016: 217-224), només se n'ha parlat genèricament.

Així doncs, en aquest treball pretenem presentar la fase baixrepublicana, ben fixada, d'aquestes tres estacions, insistint en aspectes estructurals —planta general, tècnica constructiva, sòls, ornamentació, espais de transformació—, per posar de manifest una manera uniforme d'actuar.

Tal com veurem en els tres exemples, les dades són fermes i coincidents. Recordem, però, que la qualitat de les notícies aplegades sobre la vil·la calongina són inferiors a les de Tossa o Sarrià com a conseqüència del nombre i de l'abast de les campanyes efectuades fins ara mateix, tot i que el panorama obtingut no s'allunya gens ni mica del que coneixíem.

Situació geogràfica

Els tres jaciments analitzats tenen alguns trets comuns tant en els seus orígens com en l'evolució posterior (figura 1). Dues de les vil·les que presentem són de tipus marítim. Els Ametllers es localitza a la vila de Tossa de Mar, en una disposició lleument elevada en una terrassa, a uns 70 metres de la línia de platja. Ocupa una posició central dins d'un marc geogràfic clos, la vall de Tossa, amb uns límits molt ben definits que l'aïllaven del territori circumdant i que deixaven el mar com a camí principal de relació amb el món exterior. Sabem que el lloc ja s'anomena *Turissa* des d'època remota i que hauria constituït, des de la baixa república, un únic *fundus*, una sola propietat explotada des dels Ametllers, puntualment a través de petits establiments satèl·lits (Palahí i Nolla 2010: 151-164).

El Collet de Sant Antoni de Calonge es disposa damunt d'un potent esperó rocós que es projectava cap al mar (migdia), deixant a banda i banda (llevant i ponent) i al darrere (nord), una esplèndida plana agrícola. Més enllà, a justa distància, els primers contraforts de les Gavarres amb una important cobertura vegetal. Bons camins travessaven aquestes contrades i el mar facilitava una relació còmoda i planera amb l'exterior.

El Collet se situa a mitja alçada del perímetre costaner d'aquest territori; Ametllers, molt més cap

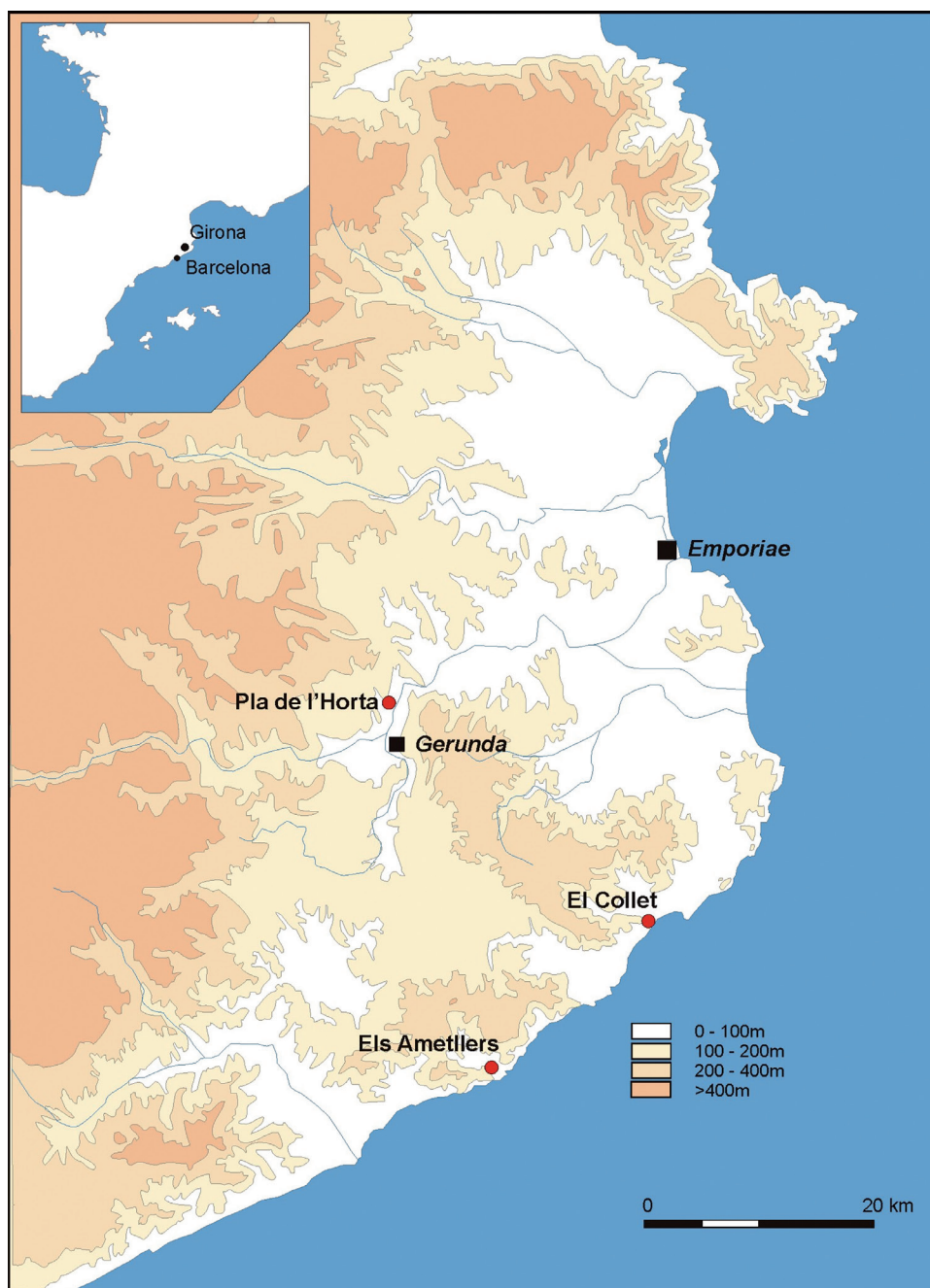

Figura 1. Ubicació dels jaciments analitzats.

a migdia. Tot fa pensar que la primera formaria part de l'ager de Gerunda; la segona, versemblantment, d'Aquae Calidae.

El Pla de l'Horta respon a una realitat una mica diferent. Es tracta d'una vil·la suburbana paradigmàtica del nucli urbà de la ciuitas de Gerunda. Es troba a uns 4 km de distància al nord del fòrum urbà, ocupant una esplèndida i extensa plana agrícola a la riba esquerra del riu Ter, a poca distància del gual per on el vell camí d'Hèrcules el travessava. Aquest camí hauria estat arranjat i mantingut per Roma des dels inicis de la seva presència en aquest territori. Els darrers anys del segle I aC, en refer-se la via —que s'anomenaria des d'aleshores Augusta—, al damunt del gual es bastí un pont notable.

Dues, doncs (Tossa i Sant Antoni), serien vil·les convencionals, allunyades dels nuclis urbans, però obertes directament al mar, mentre que Pla de l'Horta es trobaria fortament marcada per la proximitat de l'urbs i pràcticament al damunt del camí que vertebrà aquestes contrades, la Via Augusta. En els tres casos, però, presenten semblances en la seva evolució, amb una reforma radical a partir d'època augustal. Es tracta de vil·les on es combinaven els espais residencials amb els productius, on es donava gran importància a aquelles àrees destinades a l'otium del propietari i, fins i tot, amb estructuracions similars, en les quals es distingien i separaven de forma clara les zones familiars i residencials de les industrials.

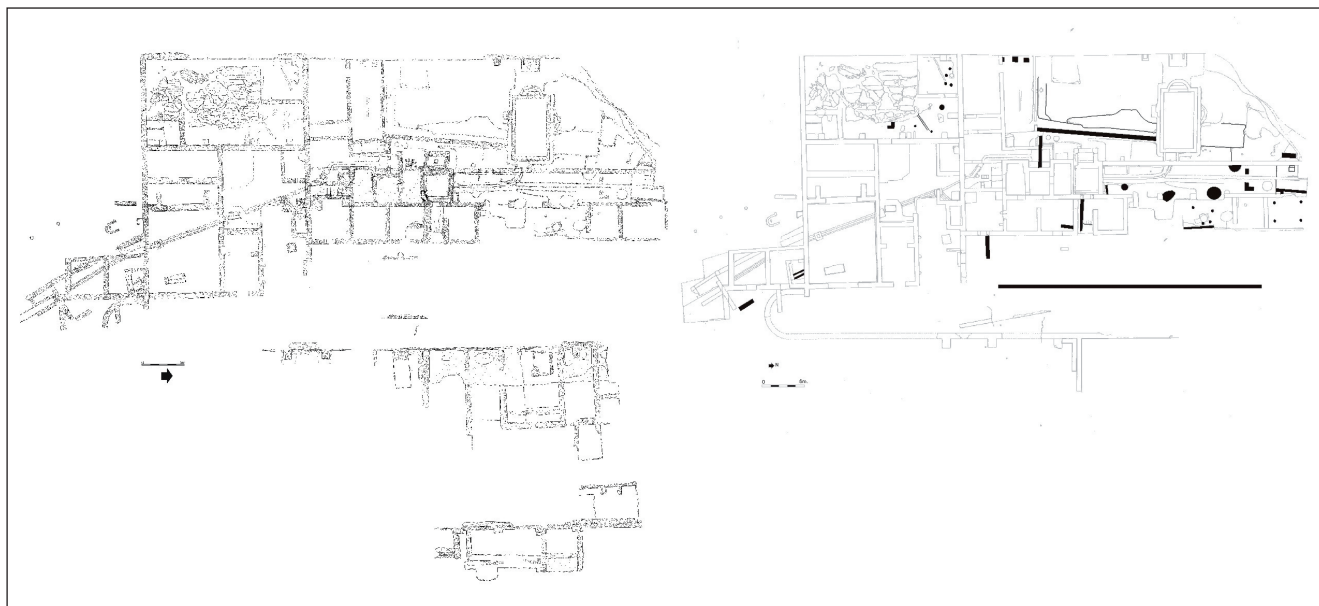

Figura 2. Els Ametllers (Tossa de Mar): planta general, a l'esquerra, i estructures republicanes a la dreta.

Els Ametllers. Descripció estructural i característiques (figura 2)

Es disposà *ex nouo* sobre una terrassa enlairada al vessant oriental del turó de Can Magí, concretament, en una terrassa situada a mitja alçada. La ubicació és excel·lent des de tots els punts de vista, amb un domini perfecte de la badia i del seu entorn. Tot i que devia existir una plataforma natural més o menys àmplia, la construcció d'un edifici en aquest espai va fer necessaris diversos treballs, més o menys intensos, per adequar la zona, amb rebaixos del terreny a la part occidental i aportacions a la banda contrària, per tal de crear una plataforma regular. Els fonaments de l'edifici original es varen bastir directament sobre la roca natural, i, fins i tot, en alguns punts va caldre retallar-la parcialment per bastir alguna de les estructures.

L'excavació en extensió del jaciment va permetre determinar que la vil·la original ocupava exclusivament la terrassa intermèdia del turó, mentre que en fases posteriors, les edificacions es varen estendre per la part baixa. Es tracta d'un conjunt d'instal·lacions d'unes dimensions notables, ja que, encara que descartéssim algunes estructures aparegudes a l'extrem de migdia de la terrassa, i que podrien formar part d'alguna construcció secundària, individualitzada de la resta, els vestigis que configurarien l'edifici principal d'època republicana ocupen una superfície mínima d'uns 720 m² (20 m d'est a oest per 36 m de nord a sud).

L'establiment es dividia en dues àrees clarament diferenciades, amb un edifici residencial, la *pars urbana*, ocupant el centre de la terrassa, amb la façana oberta cap a llevant, cap a la línia de costa, dotada probablement d'un pòrtic, i amb diversos elements industrials al seu entorn, molt especialment a tramuntana.

Tots els murs localitzats que pertanyen a aquesta fase foren obrats emprant pedres lligades amb fang

i una de les principals característiques de l'edifici residencial és la presència d'un arrebossat exterior realitzat amb morter de calç de gran qualitat. Si ens cenyim un cop més a les restes documentades, aquesta part de l'edifici tindria unes dimensions d'uns 165 m² (15 m per 11 m) que connectaria per l'extrem septentrional amb part de la zona industrial (*pars fructuaria*), com ho demostra que el mur que tanca per ponent l'edifici es perllongava més enllà de la zona residencial, abraçant l'espai industrial (figura 3). Pel que sembla, aquesta connexió es faria a través d'un pòrtic que s'aprofitaria com a magatzem, on es combinarien elements de tradició ibèrica, les sitges, amb d'altres de clarament itàlics, els *dolia* (figura 4). A l'extrem nord, un nou grup d'estances, amb funcions clarament productives, completarien un conjunt que també s'estenia en direcció a ponent, on la roca fou retallada per aconseguir zones de treball àmplies i planes.

L'esquema arquitectònic bàsic no és gaire diferent del de l'edifici que ocupà aquest mateix sector en època altimperial. De fet, la nova construcció va fer créixer l'espai disponible i les comoditats que ja existien, especialment gràcies al trasllat, a la zona baixa del turó, de l'àrea productiva de la vil·la (Palahí i Nolla 2010: 103-104).

Pel que fa a la tècnica constructiva, com ja s'ha comentat, els murs eren obrats directament sobre la roca natural, una sorrenca relativament fàcil de treballar, amb un sòcol de doble parament de pedra lligada amb fang i, pel damunt, la paret era feta de toves, tal com posà de manifest l'excavació. Convé recordar, però, que vam poder distingir una doble manera de procedir. Els murs de la part central (*pars urbana*) eren molt més acurats, amb pedres més grans i ben polides exteriorment i, sobretot, arrebossades amb una capa uniforme de morter blanc de calç. Les parets que formarien part de les àrees de treball

Figura 3. Els Ametllers (Tossa de Mar). Mur republicà que unia les zones residencial i industrial.

Figura 4. Els Ametllers (Tossa de Mar). Restes del magatzem on es combinava l'ús de sitges i dolia.

i transformació (*pars fructuaria*) eren obrades amb pedres més irregulars i petites, poc o gens polides, i fent servir, sovint, fragments de *tegulae* per omplir i regularitzar el conjunt. Els sòls identificats eren tots de terra piconada,² i, fins i tot, en alguns sectors especialment dels espais industrials, era la pròpia roca del subsòl convenientment aplanada i adequada. La coberta de tot el conjunt era a base de *tegulae* i *imbrices*. Es van identificar, també, diverses canalitzacions que servien per gestionar amb eficàcia les aigües pluvials.

Un dels elements més interessants d'aquest edifici és la construcció d'un mur de contenció per assegurar la plataforma, situat a l'extrem de llevant de la terrassa. Aquesta poderosa paret funcionà com a *basis uilla*³ i ajudà a regularitzar l'espai, permetent aportar terres on calia per crear una terrassa regular per poder-hi construir.

En època augustal, com tantes altres vil·les del territori, l'edifici va ser completament refet, emprant materials molt més sòlids, l'*opus caementicium*, i eliminant els materials i conceptes més marcadament indígenes. La divisió entre espais residencials i productius es va fer encara més evident, traslladant la zona de treball, transformació i emmagatzematge a la part baixa del turó, on es va bastir un important complex dedicat a l'obtenció de vi.

Aquesta nova remodelació, amb modificacions més o menys importants, es va mantenir fins a època baiximperial, quan un nou concepte de la vil·la va portar a transformacions dins l'edifici de major abast, sobretot conceptualment. Curiosament, en aquells moments la vil·la va tornar a recuperar, en certa mesura, la concepció inicial, compactant les edificacions, i concentrant-les dalt de la terrassa, en bona part per proporcionar una major protecció al conjunt, atesa la seva proximitat a la costa.

L'edifici republicà mostra una planificació prèvia que va més enllà de concepcions eminentment pràctiques i que introdueix elements més simbòlics. Això es percep tant en la separació clara i nítida entre l'espai productiu i el residencial, com en el fet de guanyar espai a la terrassa construint murs de contenció quan podien haver situat les edificacions més cap a ponent, a tocar el marge del puig, i allargar l'espai ocupat, sobretot en direcció nord, uns murs que només s'expliquen en funció d'aconseguir una millor visibilitat de l'entorn i des de l'entorn; una concepció que pretenia obrir l'edifici cap enfora, sobre el paisatge, i fer-lo ben visible des de l'exterior, per a qui s'hi apropava sobretot des del mar. Dins aquesta planificació, situar més a ponent l'habitatge hauria estat un error: la mateixa orografia l'hauria amagat dels visitants que procedissin del nord o del sud. Totes aquestes consideracions responen a una planificació i a una concepció clarament lligada a la mentalitat romana i això es veu refermat en les

reformes posteriors que mantingueren l'esquema constructiu bàsic, l'ampliaren i l'embelliren. No creiem, doncs, que es pugui posar en dubte que es tracta d'una vil·la de concepció itàlica. La tria del lloc va més enllà de criteris funcionals que es podien haver assolit, també, a la part baixa del turó amb molts menys esforços, com ho demostra la construcció de la zona industrial en època augustal, i s'apropa més a concepcions ideològiques, en les quals la vil·la és un element complex, alhora centre productiu, lloc d'habitatge i espai de representació.

Collet de Sant Antoni. Descripció estructural i característiques (figura 5)

La vil·la del Collet la trobem sobre un esperó rocós a l'extrem occidental de Sant Antoni de Calonge —molt pròxim al nucli urbà de Palamós— que s'enlaira una quinzena de metres sobre les terres planes de l'entorn. En origen, aquest esperó es projectava cap a la platja, i penetrava puntualment dins del mar, el qual en època antiga entrava molt més cap a l'interior que en l'actualitat, de tal manera que, per exemple, ocupava part del que actualment es coneix com la finca del Collet Est (situada al nord-est de la vil·la), a l'extrem de la qual hi havia una terrisseria d'època romana altimperial (Burch, Nolla i Tremoleda 2015).

Els treballs, en aquesta vil·la, es varen iniciar l'any 2015, i dels tres jaciments analitzats, és del que disposem d'una superfície excavada menor (uns 400 m²).

Les estructures associades a la fase republicana són fàcilment identificables ja que els murs foren obrats amb grans blocs de granit, més o menys ben treballats, lligats amb fang. Cap dels murs excavats fins ara conserva cap traça d'arrebossat (figura 6).

La part excavada sembla dibuixar una estructura bàsica similar a la que es mantingué en època imperial, amb un gran pati situat a la zona nord-oest, que aparentment no disposaria de pòrtic interior. Al costat de llevant del pati, se situarien tot un seguit d'espais que, pel que sabem fins ara, devien tenir una funció eminentment productiva. Val a dir que desconeixem l'estructura de l'edifici per la zona sud ja que, per ara, no hem excavat per sota dels nivells imperials.

El sector est s'estructuraria en dos llargs passadissos. La zona de ponent d'aquest espai quedaria compartimentada en dues estances de caire eminentment funcional. En la cambra situada al costat nord, cal ressenyar la troballa de diversos fragments de *dolium*. Pel que fa a l'espai situat a migdia d'aquest element central, era ocupat per un petit forn de planta circular (figura 7), bastit amb rajols (*testae*).

Cal assenyalar que un element important que manca, tant de la fase inicial com de la posterior evolució imperial, és la façana exterior, tant de la banda meridional com de la de llevant, potser en-sorrada o amagada encara pels perfils dels marges actuals del terreny, que resten per explorar. Tot i això, cal assenyalar que a l'angle sud-est del turó, i a una cota pràcticament dos metres més baixa que la de la terrassa on s'està excavant, afloren tot un seguit de grans carreus de granit (de dimensions molt superiors als dels murs de la vil·la republicana) que semblarien configurar una potent estructura. Tot i

2. Recordem que una bona part d'aquell espai central no va poder ser explorat o bé per l'existència de paviments més tardans d'*opus tessellatum* o per la presència d'hipocaust que havien destruït tots els vestigis anteriors.

3. Ciceró *Ad Quint. frat.*, I, I, 5. També, Zaccaria 2005: 9-11.

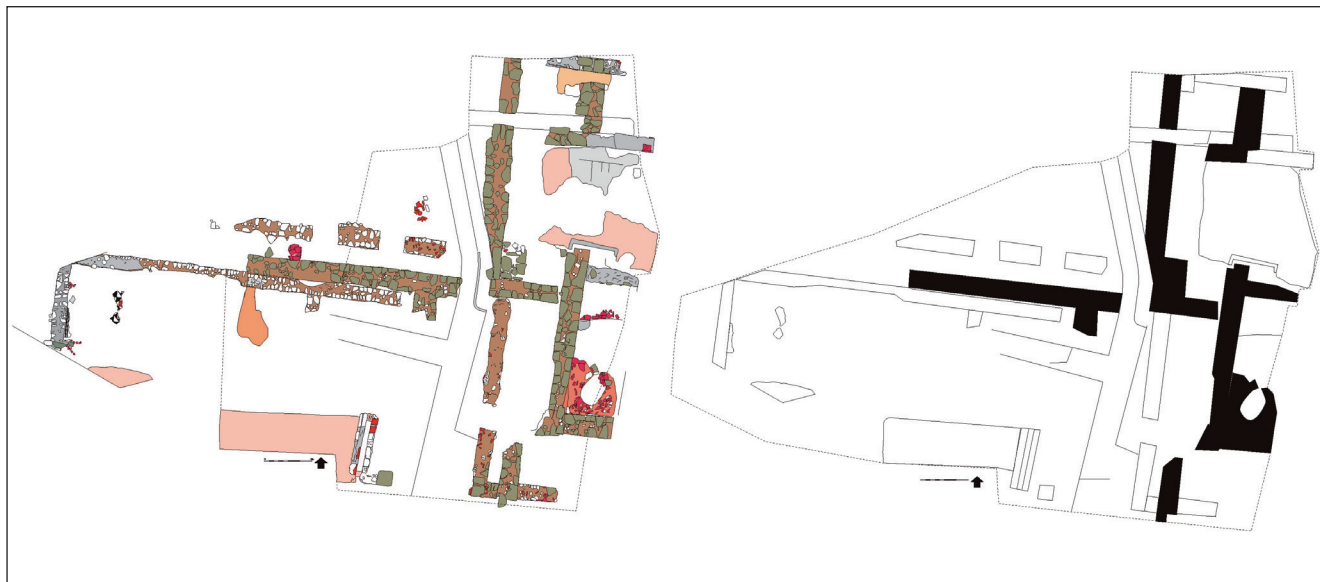

Figura 5. Collet de Sant Antoni (Calonge): planta general, a l'esquerra, i estructures republicanes a la dreta.

Figura 6. Collet de Sant Antoni (Calonge). Detall d'algunes de les estructures d'època republicana, bastides amb grans blocs de granit.

que podria tractar-se d'un mur de contenció construït en èpoques més modernes, la seva ubicació ens fa plantejar la possibilitat que es tractés de les restes de la *basis villa*, la fonamentació que aguantaria l'estructura del conjunt. Cal tenir present que mentre que a la zona del pati la roca aflora a poc més d'un metre de fondària, a la zona de llevant s'ha aprofundit

molt per sota d'aquesta cota sense localitzar el subsol rocós. Per aquesta raó, no es pot descartar que per construir la vil·la es bastís una terrassa parcialment artificial, que requeriria potents murs de contenció i que configurarien, com hem assenyalat, una autèntica *basis uilla*, un element molt habitual dels grans conjunts itàlics, però que també trobem en altres

Figura 7. Collet de Sant Antoni (Calonge). Detall del forn domèstic.

jaciments de la zona com a la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar (*supra*).

Els materials que permetrien datar aquesta fase se situen a mitjan segle I aC.

Pla de l'Horta. Descripció estructural i característiques (figura 8)

A diferència de les altres dues vil·les comentades, la del Pla de l'Horta se situa en un espai interior, formant part del *suburbium* de la ciutat de *Gerunda*. L'edifici s'assenta a l'extrem occidental d'una àmplia plana, ocupant els primers desnivells del terreny, a la part baixa d'un turó suau —situat a ponent— i oberta cap a la plana i el riu Ter que la travessa per la zona central. Aquesta situació en pendent es resoldrà en diversos moments de la història de la vil·la, bastint les edificacions o les diverses parts d'un mateix edifici, en diferents terrasses.

El programa d'excavacions desenvolupat des de l'any 2008, ha posat al descobert part d'un extens edifici residencial i també diverses estructures industrials. La superfície excavada fins ara és d'uns 1.200 m² dels quals uns 900 m² corresponen a l'edifici residencial. Les estructures millor conservades corresponen a una intensa remodelació realitzada a finals del segle II,

sobre una vil·la d'època augustal. Tot i això, allà on ha estat possible excavar per sota dels nivells de circulació d'època imperial,⁴ s'han posat al descobert les estructures de l'establiment original, una vil·la que dataríem a mitjan segle I aC. Dues circumstàncies han afavorit la conservació de l'edifici fundacional. D'una banda, el fet que el nivell de circulació d'època republicana es trobava aproximadament mig metre per sota dels paviments augustals, i, de l'altra i més important, el fet que l'edifici augustal va suposar una transformació radical de l'edifici quant al seu alçat, però no en la seva planta, mantenint en bona mesura la forma i distribució republicanes. Així, són diversos els murs antics que foren aprofitats com a fonaments de la nova construcció, canviant, això sí, les tècniques utilitzades, fent servir l'*opus caementicium*.

Constructivament, l'edifici republicà es caracteritza per murs de pedres carejades exteriorment, disposades formant filades, lligades amb fang, i, sovint, amb un arrebossat exterior de morter de calç de color blanc (figura 9). Els paviments eren de terra piconada i les cobertes de *tegulae* i *imbrices*.

El més interessant de l'edifici és la seva concepció. En època augustal és concebut com una casa d'atri que no disposa de cisterna inferior. Aquesta distribució sembla que no faria altra cosa que reproduir la planta de l'edifici republicà que presentava la façana principal al costat de llevant, de cara a la plana, on se situaria un ampli passadís que conduiria directament a un espai distribuïdor, l'atri. Tot un grup d'estances s'arreglerarien al llarg de la façana, mentre que un altre grup envoltaria l'atri, on cal destacar un ampli *tablinum* situat a la banda nord. Les estructures conegudes dibuixen part d'un edifici amb cambres de grans dimensions (entre 25 m² i 40 m²), de forma regular i que presentaven les mateixes orientacions que va mantenir la vil·la al llarg de tota la seva història.

La ubicació d'un passadís i d'algunes estances cap a migdia fan pensar en l'existència d'un pati en aquell sector (molt més clar en època augustal). La cambra situada immediatament al sud del passadís d'accés hauria funcionat com a *culina* com ho demostren les restes d'un forn domèstic (figura 10) i de dues llars que varen funcionar de forma successiva dins aquest espai.

Si bé l'existència d'estratigrafies republicanes s'ha pogut testimoniar de manera clara en tota aquesta zona, especialment en les estances situades a la façana de llevant, no queda tan clar pel que fa als espais que ocupen l'extrem septentrional de l'edifici d'època imperial. Un dels elements característics de les habitacions republicanes són els murs de pedra lligada amb fang, que es van afaitar en època augustal i foren aprofitats com a fonamentació dels nous paraments. Malauradament, a l'extrem nord, aquesta successió estructural es mantingué, però la successió de paviments conservats no ha permès, per ara, aprofundir per sota dels nivells augustals, i no es

4. Molts dels paviments de l'edifici són d'*opus tessellatum* o d'*opus signinum* i, per norma general, s'han deixat *in situ*, fet que dificulta en alguns punts el coneixement de les fases més antigues de l'edifici.

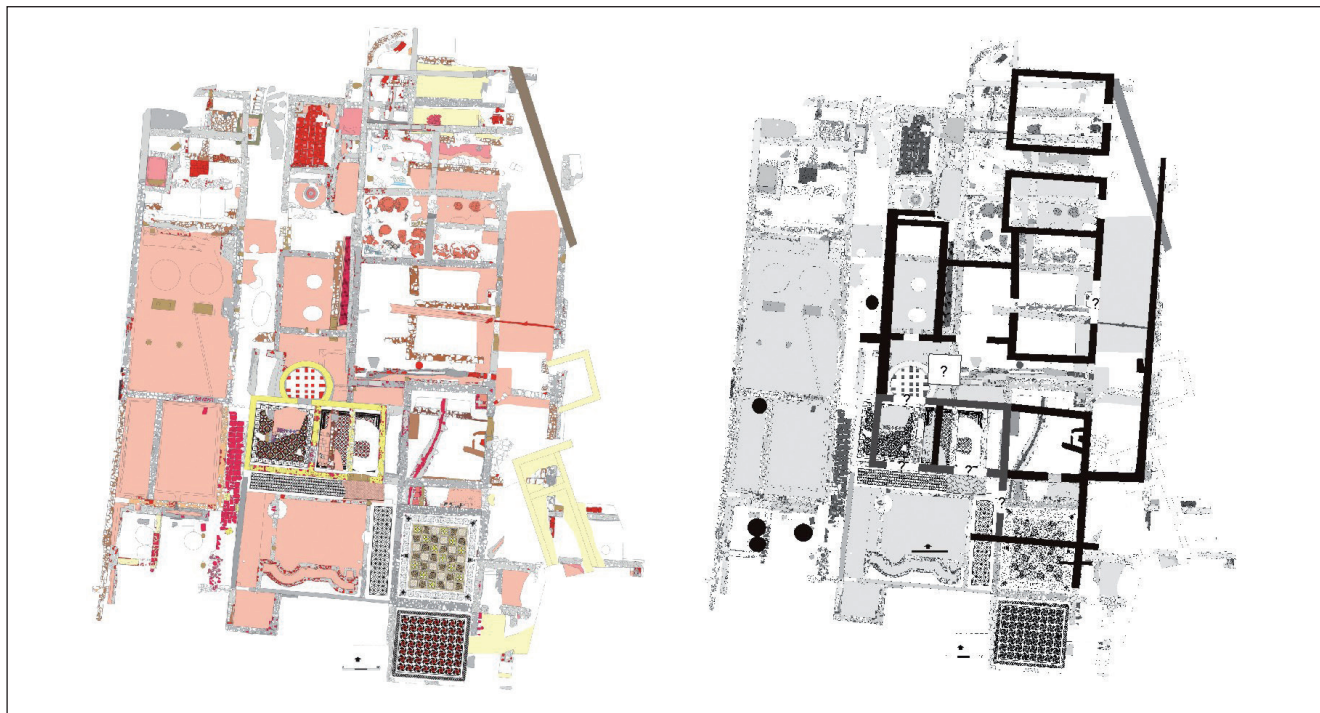

Figura 8. Pla de l'Horta (Sarrià de Ter). Planta general, a l'esquerra, i estructures republicanes, a la dreta.

Figura 9. Pla de l'Horta (Sarrià de Ter). Mur d'època republicana amb porta condemnada i restes d'arrebossat.

Figura 10. Pla de l'Horta (Sarrià de Ter). Restes d'un forn domèstic.

pot assegurar al cent per cent que l'edifici republicà es perllongués fins aquest sector.

A ponent, la part de darrere del complex, i clarament separats de l'edifici residencial, se situaven els espais industrials. Les restes localitzades corresponen essencialment a un ampli sector d'emmagatzematge, en el qual s'han localitzat uns quants *dolia* i algunes sitges, compartint un mateix espai. Aquest és un sector fortament modificat en època imperial, i en el qual es conserven un important conjunt de *lacus* vinaris, així com un extens *torcularium* que va funcionar fins a època molt tardana. Aquestes estructures han impedit una excavació en extensió de les fases més antigues d'aquest sector i, per tant, desconeixem si ja existia en època republicana una premsa, a la qual es podrien associar alguns dels *dolia* identificats.

Consideracions

De la descripció presentada dels diferents jaciments analitzats es poden extreure tot un conjunt d'indisicis que es repeteixen. En els tres casos, es tracta de plantes complexes (figura 11). En aquest sentit, la més clara i completa és la del Pla de l'Horta, que reproduïx la planta d'una *domus* d'atri. En aquest cas, però, cal tenir present que es tractava d'una vil·la suburbana i que la seva concepció era la d'una *domus* extraurbana, en la qual el propietari havia de complir amb els rituals socials que habitualment desenvoluparia a la residència urbana.

Com a norma general, en els tres casos se cercà un espai lleument elevat, que donés visibilitat al conjunt. En totes les ocasions, s'aprofitaren els vessants d'elevacions naturals. En el cas del Pla de l'Horta, es tracta dels primers pendents d'un turó. En aquest cas, la ubicació al final d'una plana amb un lleu ascens, clarament visible des del gual del riu Ter —situat a escassament cinc-cents metres—, es va aprofitar creant una estructuració interna lleument terrassada. No hi ha indisicis, en aquest jaciment, de l'existència d'una autèntica *basis villa*. Tot i això, les excavacions han permès comprovar com en època imperial, quan a la façana de llevant s'hi va construir un pòrtic, aquest se situava enlairat respecte a l'espai obert situat a l'est, fins al punt que, per accedir-hi, calia pujar un parell de graons.

En el cas de les vil·les costaneres, l'existència d'un basament que delimités, parcialment, els edificis és més clara, sobretot a la vil·la dels Ametllers, que es va bastir aprofitant una petita terrassa natural que fou eixamplada i adequada. Els límits naturals més irregulars es presentaven al costat de llevant i en aquesta zona fou obrat un mur de contenció que va permetre regularitzar i eixamplar la terrassa. En època augustal, encara es va ampliar uns metres més. No es tractaria, per tant, d'una *basis villa* en el sentit que no és un podi que delimitava completament el perímetre de l'edifici, però la seva construcció sí que va requerir una planificació important, i, sobretot, posa de manifest una mentalitat en la qual l'edifici no s'adapta a l'entorn, sinó que la topografia es posa al servei de l'arquitectura i es modifica quan convé. Com hem assenyalat, sobretot en la fase republicana, la terrassa era suficientment àmplia per construir-hi

l'edifici sense necessitat de crear una plataforma artificial i, tot i això, es varen dur a terme treballs importants per tal de refermar i destacar el conjunt.

En el cas del Collet, les dades en aquest sentit no són, per ara, del tot clares. Situada als límits d'un esperó rocós, bona part dels murs de les façanes han desaparegut, ensorrats o espoliats. Tot i això, en un dels angles de la construcció, però a una cota situada per sota del nivell de circulació de les habitacions, es conserven un conjunt de grans blocs de pedra granítica que marquen la cantonada de sengles murs. Tot sembla indicar que es tractaria d'un mur de contenció bastit per regularitzar el terreny per tal de poder edificar la vil·la. En aquest cas, la reforma de la topografia era més necessària que a Tossa, atès que la forma original de l'esperó era més irregular i també ho era la seva superfície, fent més necessària aquesta actuació. Tot i això, un cop més, si no s'hagués cercat la creació d'un entorn privilegiat, en el qual l'arquitectura es concebia com un espai per veure i ser vist, l'edifici s'hauria pogut construir ocupant la zona central de l'elevació, més regular, i no cercant els seus límits perimetrals. L'entorn, el paisatge i la visibilitat varen passar per davant de consideracions més pragmàtiques.

Un dels elements més interessants de l'estructura d'aquestes vil·les primerenques són els materials i les tècniques constructives emprats. Aquest ha estat un dels motius de debat entre la historiografia des de fa alguns anys. El predomini de determinats materials en les construccions s'ha emprat argumentalment com un element que podia ser indicatiu de l'origen dels propietaris.⁵ Per tant, aquells edificis en què predominaven materials considerats "indígenes" eren propietat d'ibers, més o menys romanitzats, mentre que una major presència de materials de tradició romana podia ser indicativa de la presència de colons itàlics. Aquesta argumentació es feia extensiva a la procedència dels materials ceràmics recuperats al jaciment i, fins i tot, a la presència de diferents sistemes d'emmagatzematge (sitges o *dolia*). Ja fa temps que vàrem plantejar les nostres reticències a aquesta classificació, considerant que la utilització d'uns o altres materials era més un reflex dels materials disponibles i de nivell de coneixements dels equips de constructors, que no de l'origen dels comendataris, i les tres vil·les referides no fan més que refermar-ho (Palahí 2010: 61-87).

En tots tres casos, les tècniques constructives són molt similars. Els murs són sempre obrats amb pedres lligades amb fang, sense morter. Almenys en dues de les tres vil·les (Pla de l'Horta i els Ametllers), alguns d'aquests murs, especialment els pertanyents a les zones residencials, anaven arrebossats exteriorment amb morter blanc. Els paviments identificats són sempre de terra piconada. Els sostres eren de *tegulae* i *imbrices*. I pel que fa a les zones d'emmagatzematge, un cop més als Ametllers i al Pla de l'Horta s'alternaven, ocupant un mateix espai, les sitges i *dolia*, demostrant que la tria tenia més a veure, segurament, amb el producte a emmagatzemar, que amb la filiació ètnica

5. Entre d'altres Olesti 1997: 1-20. En contra d'aquest plantejament, Ariño i Diaz 1999: 163-164.

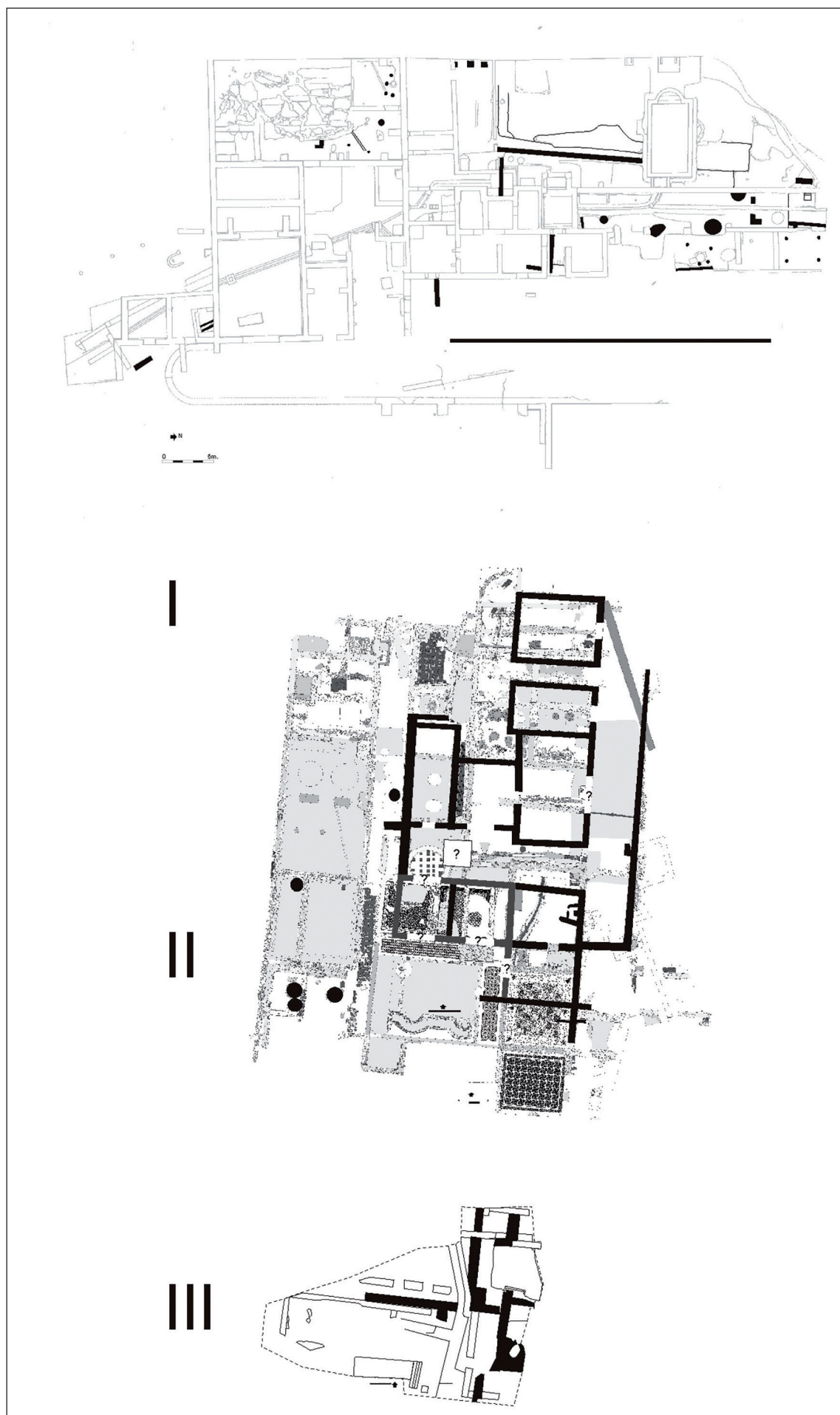

Figura 11. Comparativa a escala de les plantes generals i les estructures republicanes de les vil·les dels Ametllers (I), Pla de l'Horta (II) i Collet (III).

del propietari. En el cas del Collet ara per ara només hem localitzat indicis de la utilització de *dolia*.

Però més enllà de les tècniques constructives, potser el més important d'aquests edificis és la seva concepció arquitectònica. Ja hem comentat l'existència de murs de contenció per delimitar i adequar el terreny, o la cerca d'espais privilegiats, lleument elevats, tots ells indicis d'una planificació prèvia que anava molt més enllà de l'utilitarisme i que tenia molt a veure amb aspectes com l'autorepresentació. Una altra mostra d'aquesta planificació prèvia seria la distribució interna de les edificacions. Tot i que, excepte en el cas del Pla de l'Horta, resulta difícil restituir la planta més o menys completa dels conjunts, sí que s'aprecia amb claredat com, tot i ocupar una mateixa terrassa, un mateix espai, se separava de forma clara l'edifici residencial de les zones industrials. Aquesta separació es féu, en tots els casos, molt més clara en època imperial. En el cas del Pla de l'Horta, no es modificà la seva ubicació, ja que els espais industrials identificats de moment se situen a ponent de l'edifici, darrere de la zona residencial i clarament separats, concebuts com dues àrees diferenciades. En el cas dels Ametllers, l'espai es va dividir a partir d'època augustal, deixant la terrassa elevada per a l'edifici residencial i traslladant les estructures industrials a la part baixa del turó. Semblantment passà en el cas del Collet, on sembla que en època imperial la part alta de l'esperó es reservà a la zona residencial i fou a la platja on fou bastida una extensa terrisseria (el Collet Est).

La "compactació" inicial de les construccions, sobretot a les dues vil·les costaneres, pot tenir a veure, en part, amb una cerca de seguretat, aprofitant els espais elevats, més resguardats. De fet, en el cas dels Ametllers, en època baiximperial la zona industrial es traslladà, novament, a la terrassa elevada, en perjudici d'una part de l'edifici residencial, en una clara cerca de major protecció davant de possibles perills provinents del mar.

Finalment, les tres vil·les varen ser reconstruïdes en època augustal o molt poc després, produint-se un canvi radical pel que fa als materials i a les tècniques constructives, però no pel que fa a la seva concepció arquitectònica. Es generalitzà la utilització de l'*opus caementicium* en la construcció dels murs, mentre que els sòls de terra piconada foren substituïts, puntualment, per paviments d'*opus signinum*, amb tesselles incrustades o d'*opus sectile*. Ja hem comentat en un estudi anterior que aquesta transformació va més enllà d'un canvi de mentalitat i tingué a veure també amb les transformacions succeïdes en la disponibilitat de materials i, sobretot, de treballadors experts i que es relaciona directament amb el mateix procés de monumentalització de les ciutats (Palahí, Vivó i Nolla: 2015: 193-198).

En definitiva, de l'anàlisi de les tres vil·les presentades en aquest estudi es poden extreure tot un seguit de trets comuns, que permeten definir un model en la creació i evolució de les vil·les, com a mínim al nord-est peninsular, i creiem que podria ser extensible a d'altres territoris peninsulars.

Com ja hem comentat, el moment del gran canvi en l'explotació territorial vingué de la mà de la creació de les noves ciutats, que no fan més que demostrar

un interès de les autoritats romanes per tenir el control de l'administració i explotació territorial. I és en el marc d'aquesta explotació territorial en què cal emmarcar l'aparició de les vil·les. En estudis anteriors distingíem entre dos moments, els que podríem anomenar el de l'aparició de l'arquitectura de la vil·la i el de l'aparició de la vil·la com a sistema econòmic i d'explotació territorial (Palahí 2010: 61-87).

Per a part de la historiografia, la vil·la apareixeria com a tal en època augustal basant-se sobretot en aspectes arquitectònics com a prova de l'establiment de les elits urbanes en noves residències al camp,⁶ admetent que la difusió de les formes d'explotació romanes és anterior (Olesti 2010: 51). Al nostre entendre, la finalitat de l'explotació econòmicament era tan important a l'hora de definir la vil·la com podia ser-ho l'arquitectura. El problema és que en la seva plasmació física, els edificis presenten inicialment característiques que els situen a mig camí entre les construccions ibèriques i les romanes. Com demostren les tres vil·les presentades, la utilització d'uns determinats materials o sistemes d'emmagatzematge no serveix per si sola per qualificar un determinat edifici com a ibèric o romà. Hi ha altres indicis que resulten més importants i el principal és possiblement la seva concepció general. Les importants obres que exigien la construcció de plataformes, més per raons "estètiques" que funcionals, o la clara separació entre àmbits residencials i industrials són fruit d'una planificació prèvia que intenta reproduir models que estaven en ús en altres territoris, especialment a la península Itàlica. De fet, el procés evolutiu que seguien aquests edificis fou similar al que es va produir a Itàlia i d'altres províncies, on també les primeres vil·les bastides en nous territoris empraven materials i tècniques característics de cada lloc i, amb el temps, s'anaren imposant els models romans més estandaritzats (almenys conceptualment) (Percival 1976: 73; Palahí 2010: 70-76).

Tampoc cal oblidar que si els materials emprats en època republicana eren senzills, tampoc són tan diferents dels que s'utilitzaven en aquells moments en els espais urbans (Ruestes 2002: 703). Un excel·lent exemple d'aquesta situació ens el proporciona la vil·la suburbana del Pla de l'Horta. La podríem definir com una *domus* extraurbana, amb una concepció clarament itàlica com ho demostra la seva planta vertebrada a l'entorn d'un atri, però els materials emprats en la seva construcció són els mateixos que trobem en aquells moments a les vil·les costaneres, més allunyades de les ciutats.

Pel que fa a la filiació ètnica dels propietaris de les primeres vil·les, el cert és que sense elements epigràfics clars, la seva adjudicació a membres de

6. Creiem que aquesta definició no és suficient per caracteritzar una vil·la. Les vil·les del segle II aC a Itàlia, per exemple, són estructures simples, amb un espai destinat a habitatge reduït i modest. La conversió d'algunes vil·les en espais lúdics i d'*otium* es produirà al llarg dels segles II-I aC com a part d'una nova concepció del temps lliure i del plaer, i no tant per condicionaments econòmics. Creiem que cal distingir molt clarament entre la concepció de vil·la com a espai residencial i d'*otium* i vil·la com a explotació econòmica, dos elements que poden coexistir però amb motivacions i ritmes evolutius diferents.

les elits iberes o a colons itàlics resulta especulativa. El més probable és que es tracti dels uns i dels altres. Resulta difícil pensar en la creació de noves *ciuitates* i d'un nou marc administratiu i econòmic sense la participació d'un nucli, més o menys significatiu, de colons itàlics coneixedors dels costums i usos de la política romana. Però, per altra banda, també resulta complicat pensar que aquest procés es va dur a terme sense la participació de les elits locals. Unes elits a les quals s'havia despullat del seu poder tradicional, i a les quals calia atorgar un nou paper. En aquest sentit, lligar el benestar econòmic i la seva preeminència social als interessos de la mateixa Roma, constituïa un bon mètode de vinculació i de cerca de lleialtats. Però el més important de la concepció mateixa d'aquestes primeres vil·les és que, més enllà de saber si foren colons o ibers, es tracta de personatges que s'identificaven amb el nou poder romà i que havien adoptat els costums i les formes d'actuar itàlics.

En el cas del Pla de l'Horta, sí que ens atreviríem a dir que el propietari hauria estat un itàlic, un personatge que havia de tenir una certa rellevància en la comunitat urbana local, com ho demostraria la concepció com a *domus* d'atri de la nova casa edificada, amb totes les seves connotacions culturals i socials. Però, a més, en fases posteriors, l'edifici presenta alguns elements arquitectònics que mostren un gran coneixement dels corrents artístics i culturals més en voga a Roma, allunyats del que es podria trobar en la mateixa època en l'arquitectura provincial. Bona mostra en serien la presència de sòls d'*opus sectile* en diverses estances d'època augustal —un tipus de paviment que en el nord-est peninsular només trobem, en aquesta època, en contextos urbans i sempre de manera molt puntual— i l'encara més extraordinària presència d'un menjador dotat d'una estructura absidal que cal datar amb seguretat a finals del segle I, una mena de construcció inhabitual en època altimperial en estructures domèstiques, més enllà dels espais termals.

Tal com hem mostrat en les descripcions d'aquests edificis, pensem que és irrefutable considerar-los autèntiques vil·les romanes. Totes, de manera més o menys evident, posen de manifest un seguit de peculiaritats que els són pròpies. Ocupen, en cada cas, una situació determinada que, en ocasions, va més enllà d'allò que era raonable. Es disposaven en vessants d'un turó, d'un enlairament que facilitava no només una excel·lent visió sobre l'entorn sinó també —i era potser més important— fer-se present en la distància, esdevenir un punt de vista focal, ser reconeguda. Els Ametllers però també el Collet i, en un altre nivell, Pla de l'Horta, reproduïen amb més o menys força un mateix paradigma. Quasi sempre, per no dir cada vegada, aquella tria comportava certes incomoditats i/o costos constructius molt superiors que, tanmateix, s'obviaven. La tria d'aquella disposició orogràfica exigia la construcció d'una *basis uilla* o, com a mínim, potents murs de contenció per aconseguir esplanades prou àmplies on alçar aitals conjunts. Insistim també a remarcar la relació directa amb camins ben definits: Pla de l'Horta a uns centenars de metres de la Via d'Hèracles, Collet, al costat d'un important vial que

resseguia, prop de la costa, el massís de les Gavarres, i els Ametllers, punt central de la vall de Tossa on convergien tots els camins.

La tècnica constructiva seguia una llarga i contrastada tradició plenament mediterrània, amb fonaments, ben ancorats a la roca, i sòcols de pedra lligada amb fang i, pel damunt, l'ús de l'*opus formaceum* o *latericium*, una manera d'obrar d'excel·lents resultats, barata i que s'adaptava pràcticament a qualsevol indret. Quan els vestigis recuperats s'han conservat mínimament bé, se'ns fa avinent l'arrebossat exterior dels murs amb morter de calç, de vegades amb indicis de color. Els sòls de les diverses estances on s'han pogut observar eren de terra piconada. En tots tres casos, la cobertura dels edificis utilitzava *tegulae* i *imbrices*. És determinant, també, i indicatiu d'altíssim valor, l'existència de canalitzacions i desguassos d'aigües pluvials.

Si ens centrem, ara, en la planificació arquitectònica del conjunt, malgrat la parcialitat de les dades, hauríem de remarcar les dimensions notables d'aquelles construccions sempre per sobre dels 250 m² testimoniat, fins a més de 1.000 m², la seva vertebració orgànica i, sempre, deutora d'una idea, d'un plànol preconcebut, que es disposava damunt d'un lloc triat convenientment i que no podia ser cap altre. De vegades, tal com ens deixa entreveure un registre arqueològic molt parcial, l'element central de la nova construcció era un pati interior a cel obert o un atri amb *impluium* central, amb cisterna o sense, segons determinades condicions. Aquesta peça de llarga tradició i amb múltiples funcions afegia a la tria un valor simbòlic que no només no cal menystenir sinó que s'ha de considerar determinant. Afegim-hi la presència de pòrtics que ordenaven la façana o facilitaven la relació entre diversos sectors de l'habitatge, i la localització constant, condició *sine qua non*, a l'entorn del nucli central residencial, d'espais de transformació i zones d'emmagatzematge de líquids i sòlids amb presència ben documentada arreu de *dolia* i de sitges.

V. Cantarellas, en les conclusions del seu rigorós treball sobre uns establiments baixrepublicans de l'antiga Laietània, acabava definint, a parer seu i en funció d'allò que havia pogut observar en l'anàlisi d'aquelles restes, un seguit de constants que feien possible acabar definint la romanitat o l'indigenisme d'un jaciment (Cantarellas 2015: 519-526). Apuntava com a particularitats indicatives d'una tradició itàlica (i romana), l'emplaçament a la plana en la proximitat o en relació directa amb un o uns camins, recursos hidràulics adequats, certa complexitat estructural i dimensions considerables d'un conjunt planificat d'antuvi i regular, amb un pati o atri vertebrador, programes decoratius i constructius d'una certa sofisticació i l'ús del peu romà en el disseny de l'edifici. Com podem veure, la major part d'aquestes indicacions se'ns fan presents al Pla de l'Horta, als Ametllers i al Collet.

Les recerques més recents ens mostren que unes quantes d'aquestes característiques són ben presents al territori d'ençà del segle II aC en tot un seguit de construccions, més o menys ben conegudes, clarament italicoromanes i que de cap de les maneres podem identificar com a establiments rurals de tipus vil·la i

que se solen posar en relació amb l'exèrcit d'ocupació i amb el control dels camins i del territori. De vegades, l'aspecte militar és ben clar; en d'altres (aparentment), inexistent. Quasi cap d'aquestes construccions superà l'època del Gran Canvi, quan es fundaren les ciutats que ordenarien el país, moment que marca l'inici de l'aparició de les primeres vil·les de tipus itàlic i romà (primer quart/primer terç del segle I aC).

En totes aquestes construccions, ja tinguin una funció militar ben definida o no, no és rara l'existència d'un pati interior o, de vegades, autèntics atris i programes decoratius (sòls, llandes i llindars, cobriment pintat de parets, antefixes decorades...) clarament forans. Recordem, per exemple, Puig Castell de Biosca, a la Segarra, de caràcter militar indiscutible, amb un gran pati interior rectangular d'uns 100 m² amb pòrtic a només un dels costats i una gran cisterna subterrània, amb paviments d'*opus signinum* amb tesselles i cobriment pintat dels murs (Padrós 2016: 174-176; Pera *et al.* 2016: 167-205). A can Benet, a Cabrera de Mar, formant part del gran jaciment de ca l'Arnau, un nucli d'habitació important de mitjan segle II i que s'hauria abandonat pacíficament en el primer quart avançat del segle I aC, destaca una suposada *domus* que no es coneix sencera que ocupa uns 200 m², amb, com a mínim, 8 estances. Els murs són, com quasi sempre, de pedra lligada amb fang i pel damunt, toves, amb un arrebossat exterior blanc o senyals de pintura vermella. Una part important dels paviments són d'*opus signinum* amb tesselles incrustades, en algun cas amb finíssims acabats (Garcia 2014: 99-102; Pera *et al.* 2016: 167-205). No s'ha localitzat, fins ara, cap atri ni pati vertebrador. El consens majoritari interpreta el conjunt com la *domus* d'algun personatge públic romà; altres, proposarien veure-hi una mena d'edifici públic.

Can Massot (Montmeló), amb una vida curta de, tirant llarg, dues generacions i que s'ha posat en relació amb can Tacó, que es troba molt a la vora, s'alça en la proximitat del camí d'Hèracles, s'hauria bastit *ex nouo* vers el 130/125 aC i s'hauria abandonat pacíficament dins del primer quart del segle I aC. V. Cantarellas, que l'ha estudiat detalladament, l'anomenava vil·la mancada d'un mot més precís, tot i admetre que no havia posseït mai una *pars fructuaria*. De fet, és talment una *domus* fora de lloc. Ocupava uns 800 m² i s'organitzava a l'entorn d'un atri tetràstil amb *impluvium* sense cisterna, amb diverses estances que s'hi obrien, una de les quals s'interpreta versemblantment com un *tablinum* i una altra com un *triclinium*. Obrada amb fonaments i sòcol de pedra lligada amb fang arrebossat de morter de calç i presència d'elements decoratius diversos plenament forans. La disposició en terrasses sostingudes per potents murs de contenció i la presència de canalitzacions d'aigua mostraven novament l'aspecte itàlic del conjunt (Cantarellas 2015: 76-89).

Devia ser semblant Can Martí de Samalús (Canovelles), que només es conserva molt parcialment, cosa que obliga a rebre aquestes notícies amb certa prudència. Sembla acceptada l'existència d'un edifici ordenat a l'entorn d'un atri simètricament disposat (Aquilué i Pardo 1990: 87-100). La planta baixrepublicana de Mas Gusó, que no pot considerar-se una

vil·la, reproduceix un model ben semblant (Casas *et al.* 2015: 245-262; Casas *et al.* 2016: 117-132). Afegim a aquests paral·lels les *domus* d'atri bastides a *Emporion* i a la ciutat regular del turó (Santos 2012: 69-84; Cortés 2014: 302-304), un conjunt considerable que degué influir, encara que només fos per proximitat, d'una manera o altra en el desenvolupament d'alguns d'aquests models especialment sobre la creació del Pla de l'Horta.

Quan calgué bastir les primeres vil·les en un territori que s'organitzava de bell nou, hom feu servir models que existien a Itàlia des de feia com a mínim tres segles que, com hem vist, s'havia utilitzat, amb puntuals modificacions i mancances, per edificar altres establiments la funció d'alguns dels quals no és fàcil de determinar, amb l'aspecte d'una *domus* però amb funcions d'una altra mena.⁷ Vinguda de fora o inspirada per aquells edificis ja existents, aquells nous establiments afegien a l'espai residencial i lligat a la representació, nous sectors dedicats a l'activitat agrícola i ramadera, consubstancial amb aquella mena de construccions. La part principal del conjunt seguia models itàlics però amb la incorporació d'elements molt puntuals, clarament indígenes, que, amb el pas de dues generacions, desaparegueren (la sitja en seria un bon exemple).

Josep Maria Nolla
Lluís Palahí

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria
de l'Institut de Recerca Històrica. Universitat de Girona
josep.nolla@udg.edu i lluis.palahi@udg.edu

Rebut: 19-4-2017

Acceptat: 6-4-2018

7. Padrós en el seu estudi global sobre la implantació militar romana a la Catalunya baixrepublicana, en observar edificis que s'organitzen a l'entorn d'un pati central o atri i que, per diverses raons, no es poden interpretar com la part residencial d'una vil·la, proposa posar-los una funció logística lligada a l'exèrcit (Padrós 2016: 341-348).

Bibliografia

- AQUILUÉ, X. i PARDO, J. (1990). La vil·la romana de can Martí (Samalús, Vallès oriental). *Cypsela*, 8: 87-100.
- ARIÑO, E. i DÍAZ, P. de la C. (1999). La economía agraria de la Hispania romana. Colonización y territorio. *Studia Historica. Historia antigua*, 17: 153-192.
- BURCH, J., NOLLA, J. M. i TREMOLEDA, J. (2015). *La alfareria romana del Collet Est (Calonge, Girona)*. BAR. International Series 2770. Oxford.
- BURCH, J., PALAHÍ, L. i VIVÓ, D. (2016). El Collet de Sant Antoni de Calonge (Baix Empordà). Una vil·la costanera d'època romana. *Tretzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Banyoles: 217-224.
- BURCH, J., CASAS, J., COSTA, A., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., ROJAS, T., SAGRERA, J., VIVÓ, D. i VIVO, J. (2010a). 48. Tolegassos. A: NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. i VIVO, J. (eds.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial a la Indigècia*. Girona: 228-233.
- BURCH, J., CASAS, J., COSTA, A., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., ROJAS, T., SAGRERA, J., VIVÓ, D. i VIVO, J. (2010b). 111. Can Ring. A: NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. i VIVO, J. (eds.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial a la Indigècia*. Girona: 284.
- BURCH, J., CASAS, J., COSTA, A., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., ROJAS, T., SAGRERA, J., VIVÓ, D. i VIVO, J. (2010c). 146. Can Pau Biról o Bell-lloc del Pla. A: NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. i VIVO, J. (eds.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial a la Indigècia*. Girona: 308.
- BURCH, J., CASAS, J., COSTA, A., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., ROJAS, T., SAGRERA, J., VIVÓ, D. i VIVO, J. (2010d). 226. Els Ametllers o vil·la Vitalis. A: NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. i VIVO, J. (eds.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial a la Indigècia*. Girona: 366-372.
- CANTARELLAS, V. (2015). *Arquitectura i economia dels hàbitats rurals del segle II-I aC a la Laietània*. Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili. Tarragona.
- CASAS, J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., VIVÓ, D. i SOLER, V. (2015). Mas Gusó: una *statio* romana al *suburbium* d'Emporiae (*Prouincia Hispania Citerior*). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25: 245-262.
- CASAS, J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., VIVÓ, D. i SOLER, V. (2016). Mas Gusó: un establecimiento militar de època romana en el *suburbium* ampuritano. *Archivo Español de Arqueología*, 89: 117-132.
- CASTANYER, P. i TREMOLEDA, J. (2010). 178. Vilauba. A: NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. i VIVO, J. (eds.). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial a la Indigècia*. Girona, 337-338.
- CORTÉS, A. (2014). *L'arquitectura domèstica d'època tardorepublicana i alt imperial a les ciutats romanes de Catalunya*. Barcelona.
- GARCIA, J. (2014). *Gènesi, fundació i període republicà de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. i VIVO, J. (eds.) (2010). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona.
- OLESTI, O. (1997). El origen de las villae romanas en Cataluña. *Archivo Español de Arqueología*, 70: 1-20.
- OLESTI, O. (2010). Urbanització, integració i gestió del territori al nord-est de la península Ibèrica en època republicana (segles II-I aC). A: *Time of Changes. In the Beginning of the Romanization*. (Studies on the rural world in the roman period 5) Girona: 11-59.
- PADRÓS, C. (2016). *La implantació militar romana a Catalunya: caracterització d'espais militars al nord-est de la Citerior en època tardorepublicana (segles II-I aC)*. Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili. Tarragona.
- PALAHÍ, L. (2010). La romanització al nord-est peninsular i els orígens de la vil·la. A: *Time of Changes. In the Beginning of the Romanization*. (Studies on the rural world in the roman period 5) Girona: 61-87.
- PALAHÍ, L. i NOLLA, J. M. (2010). *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*. (Documenta 12). Tarragona.
- PALAHÍ, L., VIVÓ, D. i NOLLA, J. M. (2015). La monumentalització dels espais domèstics en època augustal. El cas de la vil·la del Pla de l'Horta i el *suburbium* de Gerunda. A: *Tarraco Biennal. August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August*. Tarragona: 193-198.
- PALAHÍ, L., MALLORQUÍ, D., COSTA, A. i NOLLA, J. M. (2016). Treballs a la vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) 2014-2015. A: *Tretzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Banyoles: 231-242.
- PERA, J., CARRERAS, C., ROMANÍ, N., RODRIGO, E., PADRÓS, N. i SOLÀ, G. de (2016). El proceso de implantación territorial romana en el NE de la *prouincia Citerior* en el siglo II aC. Análisis de tres modelos de ocupación: *Iluro*, Can Tacó y Puig Castellar de Biosca. A: PERA, J. i VIDAL, J. (eds.). *Fortificaciones y control del territorio en la Hispania republicana*. Saragossa: 167-205.
- PERCIVAL, J. (1976). *The Roman Villa*. Londres.
- RUESTES, C. (2002). *El poblament antic a la Laietània litoral (del Besòs a la riera de Caldes): l'aplicació d'un GIS (Sistema d'Informació Geogràfica) a l'estudi de la seva evolució i les seves relacions espacials*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- SANTOS, M. (2012). 6. Arquitectura domèstica. A: AQUILUÉ, X. (ed.). *Empúries. Municipium Emporiae*. (Ciudades romanas de Hispania 6). Roma: 69-84.

ZACCARIA, M. (2005). La villa romana d'età repubblicana nell'ager Tiburtinus e Sabinus: tra fonti letterarie e documentazione archeologica. A: KLYNNE, A. i SANTILLO FRIZELL, B. (eds.). *Roman villas around the urbs. Interaction with landscape and environment*. Swedish Institute Roma (<http://www.isvroma.it/public/villa/screen/mari.pdf>).